

ABBASİLERİN SON DÖNEMLERİNDEN İLHANLILARIN YIKILIŞINA KADARKİ SÜREÇTE Şİİ-SÜNNİ İLİŞKİLERİ

Hanifi ŞAHİN*

Özet

İlhanlılar dönemi İslam mezhepleri tarihi açısından oldukça önemlidir. Bu dönemde İran toprakların ilk defa Şiilik devletin resmi mezhebi haline gelmiştir. Şiiler İlhanlı devletine Abbasi hilafetini ortadan kaldırılmasına destek vermişlerdir. Şiilerin Moğol algısı Sünnilere göre daha olumludur. Belki de bu nedenle Şiiler İlhanlı devletinde rahatlıkla görev alabilmişlerdir. Bağdat'ın düşüşü Şii-Sünni ilişkilerinin seyrini etkilemiştir. Ancak en büyük kırılma, Olcaytu'nun Şiiliği benimsemesi ve onu devletin resmi mezhebi haline getirdiği dönemlerde yaşanmıştır. Olcaytu'nun ezan, kamet ve hutbenin orijinal yapısında değişiklikler yapması huzursuzluğun önemli kaynaklarıdır. Şiilerin yönetimde etkili olması, sonraki süreçlerde Şii- Sünni çatışmaların artmasına neden olmuştur. Aslında bu çatışmaların bazı gerekçeleri geçmişten devralınmıştır. Zira Bağdat sokaklarındaki bazı çatışmaların temeli, Büveyhiler dönemine kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Sünni mezhepler arasında da çatışmalar yaşanmıştır. Bazen Sünni mezhepler birbirleriyle mücadele ederken Şiilerle ittifak arayışına bile girmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Şii, Sünni, Mezhep, çatışma, Olcaytu.

Abstract

Shia-Sunni Relations from Late Abbassids until the fall of Ilkhanids

The period of Ilkhanids is the most important for the Islamic sect history. In this period, the Shiism, first time, became the official sect in Iran. The Shiites supported the Ilkhanids in the process of the eliminating of the Abbasid caliphate. Shiites's perception of the Mongols is more positive than Sunnis's perception. For this reason, they could easily have become part of the Ilkhanids state. The fall of Baghdad, has influenced the course of the Shiite-Sunni relations. But the biggest gap between Sunnis and Shiites has took place after the acceptance of the Shia by Öljeitü and making it the state's official sect in Iran. The changes of the original structure of the adhan, iqamah and Friday khutbah that were made by Öljeitü, are the major cause of the unrest in the society. The influence of the Shia in the management, has led to be an increase conflicts between Shia and Sunni in the next process. Actually, Some of the reasons for the conflict are inherited from the past. Because, the basis of some conflicts in the streets of Baghdad extends to period Buyids. In this period, there have been conflicts between Sunni sects. Sometimes the Sunni sects, while fighting each other, have made an alliance with the Shiites

Key Words: Shiite, Sunni, sect, conflict, Öljeitü

* Yrd. Doç. Dr. KTÜ İlahiyat Fakültesi, Trabzon/Türkiye

Giriş

İlhanlı devleti ya da İran Moğolları, Cengiz Han'ın torunu Hülâgû tarafından imparatorluğun batısında İran'da kurulan bir Moğol devletidir. Cengiz Han (v.1227)'dan önce Moğollar, birbirleriyle mücadele halinde olan, Çinlilere vergi veren, siyasî birlikten yoksun kabileler halinde yaşayan dağınık haldeki topluluklardı.¹ Yaklaşık bir asır kadar tarih sahnesinde görülen İlhanlılar, Abbâsîleri ve Harizmşahları tarihten silmiş, kurumları açısından sonraki Türk devletlerini etkilemiş önemli bir devlettir.²

Moğollar tarih sahnesine çıktıklarında İslâm dünyası, özellikle İran, Irak ve Suriye bölgesi VII/XIII. yüzyılda siyasî ve içtimaî açıdan karışık bir durum arz etmekteydi. Bu dönemde İran Selçukluları ortadan kalkmış (1157); Anadolu Selçukluları, Haçlı Seferleri yüzünden zayıf düşmüş, İran Selçuklularına ait yıkıntının üzerine Hârizmşahlı Devleti kurulmuştu. Bu esnada Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Eyyübîler, Anadolu Selçuklularıyla yaptıkları mücadelelerde oldukça yıpranarak parçalanma dönemine girmişlerdi. Anadolu'da ise Bizans ve Anadolu Selçukluları Devleti, önemli birer siyasî teşekkül olarak ön plana çıkmaktaydı. Özellikle Sultan Alâeddin Keykubâd (1179-1236)'ın başarılı icraatları nedeniyle, gücünün zirvesine ulaşan Anadolu Selçuklu Devleti, Moğol istilasına kadar bölgenin en güçlü ülkesi konumundaydı. Bizans ise 1204'te Latinlerin İstanbul'u ele geçirmesiyle o zamana kadarki sahip olduğu nüfuz sahasının sadece bir kısmında tutunabilmişti. Gürcistan ve Ermenistan, İran, Irak, Suriye'de değişen siyasî dengelere göre politika takip etmeye çalışan iki küçük devletçik konumundaydılar.³

¹ Manghol-un Niuça Tobça'an (Yüan- Ch'ao Pi-shi), *Moğolların Gizli Tarihi* (1240), çev. Ahmet Temir, TTK Yay. Ankara 1986, s. 58.

² Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Devletinin Kuruluşu: Hülegü Han ve Zamanı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1973, s. 195; Yılmaz Öztuna, *İslam Devletleri Devletler ve Hanedanlar*, Ankara 1989, I, s. 556.

³ Bertold Spuler, *İran Moğolları: Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1987, s. 29-30; Ayşe D. Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması", *Türkler*, VIII, s. 364.

VII/XIII. yüzyılın başlarında bu bölgelerin büyük bir bölümü Müslümanların elindeydi. Abbâsî halifeliği Bağdat ve çevresinde Halife Nâsır Lidinillah'ın (575-622/1180-1225) başarılı idaresi sayesinde geçici itibar kazanmıştı.⁴ Ancak hilafet yönetimi, dışarıda ve içeride çeşitli tehlikelerle karşı karşıya kalmıştı. Dışarıda; Haçlıların İslam fetihleriyle başlayan kadim düşmanlıkları devam etmekteydi. İçeride ise doğuda gittikçe önem kazanan, sınırları halifelik aleyhine genişleyen Hârizmşahlar Devleti vardı. Bu devlet, İran'ın büyük bir bölümünü elinde bulundurmakta idi. Aynı zamanda Abbâsî devleti için büyük bir tehdit unsuruydu. Nitekim Hârizmşah Alâeddin Muhammed (v.617/1220), Halife Nâsır'ın azledilip, yerine Hz. Hüseyin soyundan gerçek hak sahibi birisinin halife olması gerektiğini düşünmekteydi.⁵ Bazı kaynaklarda, Alâeddin Muhammed'in bu siyasi atağı karşısında sıkışan Halife Nâsır'ın, Cengiz Han'dan yardım istediği ifade edilmektedir.⁶

Mezheplerin İktidar Algıları

Sünnilerin Moğollara yönelik bakış açısı tam anlamıyla olumsuzdur. Buna karşın Şiilerin bakış açısını olumsuz olarak nitelenebilir. Sünnî bakış açısını, hadis olarak kabul gören rivayetler ile Sünnî tarihçilerin abartılı tasvirleri belirlemiştir. Aslında bu rivayetlerde geçen "kantûra" kelimesi hem Moğollar hem de Türkler için kullanılmıştır.⁷ Bu bağlamda Hz. Peygamber'e şu rivayet nispet edilmiştir: "Ahir zaman olduğunda geniş yüzlü, küçük gözlü kantûra oğulları çıkacaklar ve gelip nehrin diğer bir yerinde konaklayacaklardır. Bunun üzerine şehir halkı üç kısma ayrılacaktır. Bir kısmı, öküzlerinin peşlerine takılıp kırlara kaçacaklar; ancak helakten kurtulamayacaktır. Bir kısmı da canlarının derdine düşüp din-

⁴ F. Taeschner, "Nâsır Li-dinillah", *İA*, Ankara 1977, IX, s. 92-94.

⁵ Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Târih-i Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, II, s. 330.

⁶ Bkz. İbn Kesir, *Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer*, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1981, XIII, s. 107; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay., İstanbul 1989, III, s. 758.

⁷ Bkz. Ebü Dâvud, *Kitâbü'l-Melâhim* 10; s. 82.

lerinden dönecektir. Üçüncü kısmı ise, ailelerini yanlarına alarak onlarla savaşacaktır. İşte bunlar şehit kimselerdir.”⁸

Sünnî bakış açısına göre İslam tarihinde terör ve tahrip açısından Moğol istilasıyla mukayese edilebilecek ikinci bir olay yoktur. Moğolların yürüyüşü, dağların tepelerinden kopup gelen ve önüne kattığı her şeyi ezip geçen bir kaya parçası gibi, İslam’ın gelişen kültür ve medeniyetini çiğneyip geçen bir çığlıktır. Bu nedenle Sünnîler, Moğolların aleyhine olabilecek her hareketi desteklemeyi dinî bir görev saymışlar, bu uğurda mallarının üçte birini tartışmasız bir şekilde vermeyi göze almışlardır.⁹ Sünnîler nezdinde Moğolların Cürçân, Herat, Rey, Sâve, Erdebil, Merv, Nisâbur, Buhara ve Halep şehirlerinde yaptıkları katliam, ibadethanelerdeki çirkin uygulamalar unutulacak gibi değildir.¹⁰

Şiilerin Moğollara/İlhanlılara bakışı olumludur. Hristiyanlar nasıl Moğolları Tanrı’nın kendilerine bir vaadi ve düşmanlarından intikam aracı olarak algulamışlarsa,¹¹ Şiiler de Moğolları, beklenen Mehdi’nin çıkışını hızlandıran kavim olarak değerlendirmişlerdir.¹² Öte yandan Şiilerin İlhanlılara yönelik olumlu bakış açlarına, Hz. Ali’ye nispet edilen rivayetler de katkı sağlamıştır. Hz. Ali’den gelen bir rivayete göre Bağdat, mutlaka Moğolların eline geçecektir. Onların düşmanları zavallı hale gelecektir. Bu rivayetten hareketle Hülâgû Bağdat’a girdiğinde Hille ve diğer beldelerdeki Şii âlimler, Allâme Hillî’nin babasının önderliğinde, Hülâgû’dan eman talep etmişlerdir. Hülâgû’nun neden direnmediklerine dair sorusuna, Hz.

⁸ Ebu Dâvud, Kitâbü’l- Melâhim 10; İbn Hanbel, *Müsned*, Kahire, V, s. 40.

⁹ Ebu’l-Fidâ, İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fi Ahbâri’l-Beşer*, Kahire 1912, IV, s. 46.

¹⁰ Bkz. Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdillâh Şihabuddin b. Abdullâh, *Mu‘cemu’l-Büldân*, Beyrut 1955-57, II, s. 119-123, III, s. 117, III, s. 179, I, s. 145-146, III, s. 112-116, V, s. 332, I, s. 353-356, V, s. 396; Cüveynî, *a.g.e.*, I, s. 136.

¹¹ Müverrih Vardan, “Türk Fütuhâtı Tarihi: 889-1269”, çev. Hrant D. Andreas-yon, *Tarih Semineri Dergisi*, c.1, sayı 1/2 (1937), İstanbul, s. 232, 242.

¹² Bausani, A., “İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İran’da Din”, çev. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (sayı 32’den ayrı basım 2002), s. 225; Abdürrefî’ Hakikat Refî’, *Târih-i Cümbüşha-yı Mezhebi der İran*, Tahran 1377, III, s. 974.

Ali'den gelen bu rivayeti ileri sürerek, direnmenin gereksiz olduğunu düşündükleri için teslim olduklarını beyan etmişlerdir.¹³

Şii-Sünni ilişkilerinde Belirleyici Unsur Olarak Bağdat'ın Düşüşü

Kaynaklar, son Abbâsî Halifesi Mu'tasım Billâh (640-656/1242-1258)'ı zayıf karakterli, idaresindeki kadrolaşmaların ve mezhep çatışmalarının farkında olmayan, otoritesinin zafiyeti yüzünden yerinde tedbirlerle meseleyi halledemeyen bir kişilik olarak sunarlar.¹⁴ Halife Mu'tasım döneminde Şii vezir Müeyyidüddin İbnü'l-Alkamî ile Devâtdâr-ı Sağır makamında bulunan Mücâhidüddin Aybeg el-Müstansirî arasındaki mücadele ve bu mücadelede halifenin yeterli önlemleri almaması, hem halifenin otoritesini koruyamamasına hem de Şii'lerle Sünnilerin çatışma halinde olmasına neden olmuştur. Örneğin Bağdat dışında önemli görevlerde bulunan bazı devlet adamlarının, Moğol tehlikesine karşı uyarı amacıyla Halife Mu'tasım'a gönderdikleri mektupların bizzat Alkamî tarafından engellendiği ifade edilmektedir.¹⁵

İlhanlılar döneminde mezhep ilişkilerinde dikkatleri çeken en önemli husus, Sünnî hilafetin Şii veziri Alkamî'nin, mezhep taassubuyla, Abbâsî hilafetine ihanet edip etmediği konusudur. Alkamî, on dört yıl son Abbâsî Halifesi Mu'tasım'a vezirlik yapmış, adına kitaplar yazılmış¹⁶ ve Bağdat'ın düşmesinden sonra da Hülâgû tarafından İlhanlı devleti adına İran'da vezir olarak naspedilmiş önemli bir devlet adamıdır.¹⁷

Sünnî kaynaklara göre Alkamî, Ehl-i Sünnet'e kin duyan bir Şii'dir. Bu kini nedeniyle o, yönetici yapılması yönünde Hülâgû'dan

¹³ Kadı Nurullah Şuşterî, *Mecâlisü'l-Mü'minin*, Tahran 1945, II, s. 352.

¹⁴ Bkz. İbn Kesir, *a.g.e.*, XIII, s. 204-205; Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, tahk. Şuayb el-Arnaud, Beyrut 1996, XXIII, s. 175.

¹⁵ Zehebî, *el-İber fi Haberi Men Gaber*, thk. Muhammed Zaglul, Beyrut 1985, III, s. 277.

¹⁶ Bkz. Tahrânî, *Tabakâtu A'lâmi's-Şi'a: el-Eenvârü's-Sâti'a fi'l-Mieti's-Sâbi'a*, çev. Alinaki Münzevi, Beyrut 1972, s. 88.

¹⁷ İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahri fi Adâbi's-Sultaniye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut 1966, s. 338.

söz aldıktan sonra Bağdat'ın kuşatılmasında adeta bir Moğol işçisi gibi çalışmıştır.¹⁸ Abbâsi hilafetinin kaldırılıp yerine "Alevî" hilafetinin kurulmasını isteyen Alkamî, bu amacına ulaşmak için bir yandan Hülâgû'yu Bağdat'ı istila konusunda teşvik ederken; diğer yandan asker sayısını azaltması konusunda halifeyi ikna etmiştir. Ancak Hülâgû, siyasi geleceği açısından tehlikeli olan bu teklife sıcak bakmamıştır. Bağdat'ın düşmesine katkı sağlayan Alkamî'nin, emeğinin karşılığı olarak Alevî bir hilâfetin kurulması isteği reddedilmiştir.¹⁹ Alkamî, bu isteğine ulaşamadığı için kahrından ölmüştür.²⁰

Sünnilere göre Alkamî'nin ihanetini tartışmaya gerek yoktur. Bağdat'ta meydana gelen her olaydan Alkamî sorumludur. 648/1250'de bir grup asker, maaşlarını alamadıkları gerekçesiyle isyan etmiş, Cuma günü hatibin hutbe okumasına engel olmuşlardır. Sünnî kaynaklar Alkamî'yi bu isyanın nedeni olarak göstermektedirler. Sünnî kaynaklara göre Alkamî ve Şiiler, İlhanlılardan yana tavır almalarının getirisi olarak, İlhanlılardan beklentilerine ulaşmamışlardır. Bu ilahî bir cezadır. Çünkü onlar, İlhanlılardan yana tavır alarak, büyük günah olan "*küfre ve kâfire yol gösterme*" eylemini üstlenmişlerdir. Bu nedenle Alkamî, yaptıklarıyla kötüye delâletin örneği olarak sunulmuştur. Sünnilerdeki ortak kanaate göre, Alkamî'nin Şiiler lehine yaptığı her faaliyetin arkasında, Sünnilerin Kerh mahallesinde Şiilere yaptıklarının intikamını almak vardır.²¹

Şiilere göre ise Alkamî'yi ihanetle suçlamak, tarihi gerçekleri görmemektir. Bağdat'ın düşüşünde kusur, halifenin kendi zaafı, oğlu Ebû Bekir'in zulmü, emirlerin ve komutanların aşırı vergi yüklemeleri, toplumda bir çatışma kültürünün hâkim olmasıdır. Bir suçlu varsa o, Hülâgû'nun tehdidini göremeyen halifenin bizzat kendisidir. Müslümanların karşılaştığı felaketi sezen tek kişi olan

¹⁸ Yünîni, Ebû'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed b. Abdullah, *Zeylu Mirâti'z-Zemân*, Haydarâbâd 1954, I, s. 87, 89.

¹⁹ Muhammed b. Şakir Kütübi, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thak. İhsan Abbas, Beyrut 1973, III, s. 253-254.

²⁰ İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut ts.,III, s. 272.

²¹ Cüzcânî, Ebû Amr Minhâceddin Osman b. Sirâceddin Muhammed, *Tabâkat-ı Nâsirî*, nşr. Abdülhay Habibi, Kabil 1964, II, s. 191.

Alkamî'nin bu konuda bir suçu yoktur. Ayrıca Alkamî'nin ihanetle suçlanmasının temel nedeni, onun Şii olmasıdır. O, Şii olmasaydı kesinlikle böyle bir ithamla karşılaşmazdı. Çünkü Sünnî kaynaklarca edip, vakarlı ve başarılı bir devlet adamı olarak sunulan bir insanın, daha sonra ihanetle suçlanması, bu kaynakların düştüğü bir çelişkidir. Kaldı ki, Şia'nın tarih kaynakları, bu ihaneti doğrulamaktadır. O halde Sünnî kaynakların ihanet suçlaması tutarsızdır. Bir diğer görüşe göre, Alkamî'nin Abbasi devletine karşı yaptıkları, Şii siyaset felsefesiyle uyumludur, çünkü Alkamî'nin çabaları gayr-i meşru bir yönetimi devirme mücadelesidir.²²

Şii-Sünni ilişkilerinde belirleyici role sahip diğer isim de Nasîruddin Tûsî'dir. Tûsî, Nisâbur'da iken ilk Moğol saldırıları başlamıştır. Hârizmşahların yıkılmasından sonra, Moğollara karşı durması muhtemel bütün gruplar ortadan kaldırılmıştır. Tûsî, bu ortamda tek güvenli yer olarak kalan İsmâîlî kalelere sığınmıştır. Çünkü İsmâîlîlerin Kuhistan temsilcisi Muhteşem Nasîruddin Abdurrahim b. Ebi Mansur, Tûsî'nin şöhretini, ilmî kişiliğini bildiği için onu Kuhistan'a davet etmiştir. Bu davet böylesi kritik bir ortamda geldiği için, Tûsî tarafından kabul edilmiştir. Kuhistan'da bir süre kaldıktan sonra İsmâîlî liderlerin o dönemdeki reisi Alâeddin Muhammed'in davetiyle bir başka İsmâîlî kale olan Meymundiz'e gitmiştir.²³

Nasîruddin Tûsî, Alamut'un düşmesinden sonra (654/1256) Hülâgû tarafından özel danışman olarak görevlendirilmiştir.²⁴ Bağdat'ın İlhanlıların eline geçmesi sürecinde Hülâgû'nun yanında olan Tûsî, bu noktadan sonra Şiilerin İlhanlılar nezdinde güçlenmesine katkı sağlayan en önemli isimdir. O, Hülâgû'yu tesiri altına almıştır. Bu tesiri, Şiiliğe siyasî alanda katkı sağlarken, eserleri de düşünce

²² İbnü't-Tıktakâ, *a.g.e.*, s. 335; Emin, Muhsin, *A'yânü's-Şi'a I-X*, nşr. Hasan el-Emin, Beyrut 1983, IX, s. 83, 96; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târih-i Moğol ez Hamle-i Cengiz tâ Teşkil-i Devlet-i Timûr*, Tehran 1365, s. 187; Resul Ca'feriyan, *eş-Şiafi İran: Dirâsatun Tarihiyye Mine'l-Bidâye Hatte'l-Karni't-Tasi'el-Hicrî*, Fars. çev. Ali Haşim el-Esedî, Meşhed 1420, s. 404.

²³ Emin, *A'yânü's-Şi'a*, IX, s. 416; Hasan el-Emin, *Müstedrikâtu A'yânü's-Şi'a*, Beyrut 1372, I, 197.

²⁴ Mirhond, Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Havendşah b. Kemaleddin, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, Tahran 1338/1901, V, s. 237.

alanında katkı sağlamıştır.²⁵ Nasîruddin Tûsî, Moğol tehdidi altında yok olmasından korktuğu İslam kültür mirasını korumaya çalışmıştır. Bu amaçla medreselerin ve bilimsel araştırmaların yapılacağı araştırma merkezlerinin kurulması konusunda Hülâgû'yu ikna etmiş, bu işler için tahsis edilen vakıfların yönetimini üstlenmiştir.²⁶

Nasîruddin Tûsî'nin bu çalışması, bazı Şii yazarlarca bugünkü akademiler şeklinde yorumlanmıştır.²⁷ Onlara göre Tusi'nin Hülâgû yönetimine katkısı siyasî değil, Müslümanların kültür ve medeniyetini de korumayı amaçlayan bir katkıdır. Zira istila esnasında toplumu birbirine bağlayan manevi güçler zayıflamıştır. Ama Müslüman toplumun başına gelenler sadece kültürel alanda yıkımı değil, Müslümanların kendine güvenlerini de yok etmiş, teslimiyet düşüncesi insanlara hâkim olmaya başlamıştır.

Şia'ya göre Tûsî'nin gayretleri, çok sayıda âlim ve kitabın kurtarılmasına yönelik olumlu sonuçlar doğurmuştur. Müslümanlar, İlhanlılara karşı direnebilecek, kılıçla karşılık verecek durumda değillerdir; ama bu onları mücadeleden uzak tutmamıştır. İşte bu ortamda Tûsî, savaşçı ruhlarını tespit ettiği Cengiz evladının boş bırakılmaya gelmediğini anlamıştır. Bu yüzden o, hem Hülâgû hem de Abaka döneminde Sünnî-Şii ayrımı yapmadan, Müslümanları Hülâgû'nun gazabından korumaya çalışmış; İlhanlı yöneticilerini ülkenin mamur edilmesine ve çeşitli kurumların inşasına sevk etmiştir. Bu amaçla Merağa'da rasathane yaptırarak âlimleri oraya toplamıştır. İslam dünyasından ve Çin'den birçok bilgin oraya gelmiştir. Ayrıca rasathanede dört yüz bin ciltten oluşan bir kütüphane kurmuştur.²⁸

²⁵ Nadia Eboo Jamal, *Surviving the Mongols*, London 2002, s. 139.

²⁶ İbnü'l-Fuvatî, Ebû'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzak b. Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fi'l-Mieti's-Sâbi'a*, tahk. Mehdi en-Necm, Beyrut 2003, s. 266.

²⁷ Hasan el-Emin, *el-İsmâiliyyûn ve'l-Moğûl ve Nasîruddîn et-Tûsî*, Beyrut 1997, s. 53.

²⁸ İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, s. 266; Emin, *A'yânü's-Şî'a*, IX, s. 416-17; Arif Tamir, *Târihü'l-İsmâiliyye*, London 1991, IV, s. 182.

Dönemin Sünnî yazarlarında Nasîruddîn Tûsî'nin Bağdat'ın düşüşü konusundaki konumuna ilişkin iki farklı yaklaşım söz konusudur. Birinci grupta yer alan yazarlar, Bağdat'ın düşüşünü detaylı işlerken, Tûsî'nin rolü konusunda bir şey belirtmemişlerdir. Bunlardan bazıları Alkamî'yi ihanetle suçlamalarına rağmen, Tûsî hakkında bir ihanetten bahsetmemişlerdir. Cüveynî, Cüzcânî, İbnü'l-Fuvatî, Hamdullah Müstevfî, İbn Şakir el-Kütübî bu gruba örnek olarak verilebilir. İkinci grupta yer alan yazarlar ise, Tûsî'nin Bağdat'ın düşmesi konusunda katkısı olduğunu düşünmektedirler. Bu grubu, çoğunlukla İbn Teymiyye ve onun öğrencileri oluşturmaktadır. Bu yazarlar, sıklıkla Tûsî'ye hakaret etmişler; onun Müslümanlığını dahi sorgulamışlardır. İbn Teymiyye'nin talebesi İbn Kayyim el-Cevziyye (v.751/1350), İlhanlıların Bağdat ve civarında yaptıkları her şeyin kaynağı olarak Tûsî'yi göstermektedir. İbn Kayyim, Tûsî'ye “*Nasîrû's-Şirk ve'l-Küfr ve'l-İlhâd*” lakabını vererek ismi üzerinde ona hakaret dahi etmiştir.²⁹

Şîî yazarlarda yaygın kanaat ise, Nasîruddîn Tûsî'nin, Sünnî hilafetin düşmesinde ve halifenin öldürülmesinde doğrudan bir katkısı olmadığı yönündedir. Onlara göre Sünnîlerin Tûsî'ye yönelik eleştirileri büyük haksızlıktır. Şîilere göre Sünnî âlimler, Tûsî'nin Sünnî Kelâm'a yaptığı katkılar nedeniyle, Tûsî hakkında bir karara varma noktasında çelişki içerisindedirler. Bu nedenle Şîiler, Tûsî'nin eleştirilmesini yersiz bulmaktadırlar.³⁰

Mezhepler Arası İlişkileri

Şîiler, İlhanlılar dönemine kadar, yaklaşık iki asır boyunca siyasi iradeye yön verme imkânını kaybetmişlerdir. İlhanlı dönemine kadar her fırsatta siyasi iradeleri etkileme gayretinde olmuşlardır. Bu nedenle Şîiler için İlhanlılar dönemi, Fatımîler ve Büveyhîlerden sonra, yönetimde inisiyatif elde ettikleri önemli bir dönemdir. Bunun farkında olan Şîiler, İlhanlı yöneticilerinin etrafını sarmaya, yönetim ve vakıf işlerine el atmaya, devlet toplantılarında devamlı

²⁹ Bkz. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed İbn Kayyim el-Cevziyye, *Kasidetü'l-İmam İbnü'l-Cevziyye*, Beyrut 1986, I, s. 245-248.

³⁰ Seyyid Ali Hüseyin Mevlânî, *eş-Şeyh Nasîruddîn et-Tûsî ve Sukût-i Bağdâd*, Merkezi'l- Ebhâsi'l-Akâidyye, ts. s. 9.

bulunmaya başlamışlardır. Şiiler, yönetimdeki etkinliklerini artırmak için, kâdılık, devâtdârlık, bekçilik ve benzeri hizmetleri üstlenmişlerdir. Hülâgû döneminde korunma elde eden Şiiler, özellikle Gâzân Hân zamanında artan bir nüfuza sahip olmuşlardır. Bu dönemde Hz. Ali'nin torunlarına ait “*Dârü's-Siyâde*” kurulmuştur.³¹ Kardeşi Olcaytu ise Şiiliği benimsemiş ve onu, tarihinde ilk defa İran topraklarında devletin resmi mezhebi olarak ilan etmiştir. Bu mezhebi değişim, sonuçlarını her alanda göstermiştir.³²

İlhanlı döneminde fırsat yakalayan Şiilerin, bu yeni dönemde yeni bir strateji; geçmişte yaşadıkları sıkıntıları bertaraf etmek için yeni bir siyaset dili oluşturması gerekmiştir. Şiiler dönüm noktasında bulunmaktadırlar. Ya yeni stratejilerini, Şiilerin var oluş koşullarıyla ilintili düşünecekler; siyasî otoriteyle ilişkilerini uzlaşma zemininde tutacaklar, ya da Şiilerin toplumda pasif olma hali devam edecektir.³³

Şiiler, İlhanlılar döneminde, *takiyye* prensibini kullanmaktan vazgeçmişlerdir. Şiî düşüncesinde özgürlükçü yaklaşımlar ifade edilmeye başlanmıştır. “Kul fiilinın yaratıcısıdır, eylemlerinde hürdür, onu kimse zorlayamaz” gibi bireyi önceleyen prensiplere ağırlık verilerek, asırlardır eli kolu bağlanan halkın, Şiî telkinler çerçevesinde bilinçlendirilmesine çalışılmıştır. Şiiler, takiyyeden çıkmak suretiyle Sünnîlerin dinî ve siyasî bazı suçlamalarından da kurtulmuşlardır. Şiilerin bu ilerleyişi ve yönetimde söz sahibi olmaları, Sünnîleri korkutmuştur. Şiiler, tarihte çok az zaman diliminde bu kadar güçlü olabilmişlerdir. Onların kendilerine güveni gelmiş, adeta İlhanlı saraylarını kuşatma altında tutmaya başlamışlardır. Ortaya çıkan bu yeni tabloda İlhanlılar, dönemin halifeleri; Şiiler de onların vezirleri gibi algılanmıştır.³⁴

³¹ Reşidüddin, Fazl b. Ebi'l-Hayr Fazlullah-i Hemedânî, *Tarih-i Gâzân Hân*, Arapçaya çev. Fuat Abdulm'ûti es-Sayyâd, Kahire, Kahire 2000, s. 227.

³² Kâşânî, Abdullah b. Ali b. Muhammed, *Tarih-i Olcaytu*, çev. Derya Örs, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1992, s. 91.

³³ Beyânî, Şirin, *Din u Devlet Der İrân 'Ahd-i Moğol*, Tahran 1375, II, s. 570-571.

³⁴Beyânî, *a.g.e.*, II, s. 572.

Bazı Şii âlimler, Moğolları/İlhanlıları, Gaib İmam'ın çıkışını hızlandıran bir millet olarak algılamışlardır. Bu bakış açısı, Şiilerin İlhanlılara yaklaşımını da ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, zaten gayr-i meşru olan Abbâsî yönetiminin, İlhanlılar veya bir başkası tarafından kaldırılmış olması, İmam'ın çıkışını hızlandıran bir süreç olduğu için, Şiiler açısından bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşımın Şii geleneksel siyasetiyle uyum gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu nedenle Sünnî kaynaklar, Şiilerin, İlhanlılardan yana tavır almalarını 'ihanet' olarak sunmuşlardır.³⁵

Sünnîlerle Şiiler arasında işgal sırasında direnmeye dönüşebilecek bir birliktelik yoktur. Bu iki zümre, İlhanlılar döneminde olduğu gibi, geçmişte de çatışma halindedir. Kerh mahallesinde yaşanan isyanlar, akabinde çıkan çatışmalar, bunun sadece bir örneğidir. Kaldı ki, eğer bir ittifak aranacaksa, bu ittifakın, Şii-Sünnî ittifakından önce, Sünnîler arasında aranması gerekmektedir. Çünkü onlar da Hanefî-Şâfiî ayırımında birbirleriyle çatışma halindedirler.³⁶ Bunun en önemli göstergesi Gazan Han ve Olcaytu'nun Müslümanlığı konusundaki ameli/fikhî mezheplerin birbiriyle rekabetinde görülebilmektedir. Olcaytu sultan, rivayetlerde ortaya konulduğuna göre, bu mezhep tartışmalarını sonucu Sünnîlikten Şiiliğe geçmiştir.³⁷

Şia'nın, işgal karşısındaki suskunluğunun temel nedenini başka yerde aramak gerekir. Geleneksel Şii siyaset teorileri, Şiilerin işgal karşısındaki tavrını belirlemede önemli bir unsurdur. Çünkü Şii siyaset felsefesinde bir teori sıklıkla vurgulanmaktadır. Bu teoriye göre gaybet-i kübra'dan sonra *mehdiy-i müntazar* inancı ve bu inanca göre İmam'ın mutlaka bir gün geri döneceği düşüncesi, yeryüzündeki tüm yönetimlerin gayr-i meşru olarak kabul edilmesini doğurmuştur. Bu teoriyi, Kuleynî (v. 329/940) ve Şeyh Sadûk (v.381/991) gibi ilk dönem Ahbârî ulemasının düşünceleri beslemektedir. Onlara göre imamın haricindeki tüm yönetimler *câir*,

³⁵Refî', *a.g.e.*, III, s. 974; Fuad İbrahim, *el-Fakiyye ve'd-Devle: Tadavvuru'l-Fikhi's-Siyâsiyyi eş-Şi'yyi*, Beyrut 1998, s. 111.

³⁶ Bkz. İbnü'l-Fuvâtî, *a.g.e.*, s. 216-217; Şüşteri, *a.g.e.*, II, s. 355.

³⁷ Bkz. Kaşanî, *a.g.e.*, s. 96.

tâğût veya *ehl-i cevr*'dir.³⁸ Her ne kadar Kuleynî burada meseleyi siyasal alana indirgemenen değerlendirmiş olsa da bu durumun, sonraki Şii ulemayı çıkmaza soktuğu görüldüğü için, farklı düşünceler ileri sürülmek zorunda kalınmıştır. Nitekim Şeyh Müfid (v.413/1022)'in düşünceleri bu anlamda bir kırılmayı temsil etmektedir. Şeyh Müfid, seleflerinin sert tutumlarına rağmen siyasetle uzlaşma zemini aramıştır.³⁹

İlhanlılarla birlikte siyasetle kurulan ilişki düzeyi değişmiştir. Bu değişimi İbn Tâvûs'ta da görmek mümkündür. İbn Tâvûs, gayr-i meşru kabul ettiği Abbasilerden gelen ifta ve vezaret gibi birçok önemli görev teklifini kabul etmezken İlhanlıların teklifini kabul etmiştir. Onun İlhanlılardan yana tavır almasında Bağdat'ın düşmesi sonrasında Alkamî'nin siyasetteki ağırlığının etkili olduğu ifade edilebilir. Çünkü Bağdat'ın düşmesinden sonra Hülâgû'nun "kâfir, fakat adil sultan mı, yoksa Müslüman ama zalim sultan mı daha üstündür?" sorusuna mecliste bulunan âlimler cevap vermede tereddüt ettiklerinde İbn Tâvûs eline kalemi alıp, "kafir, ama adil sultan daha üstündür"⁴⁰ şeklinde cevap vermiştir. Bu imza, beraberinde Abbasilerin Müslüman olsalar da, özellikle Şii'lerin haklarını korumada başarısız olduğunu, bir yönetimin meşruiyetinin dinle doğrudan alakalı olmadığı fikrini taşımakta, böylece Abbasilerden esirgenen yakınlık İlhanlılara gösterilmektedir. Ayrıca İbn Tâvûs, Moğolların Bağdat'ı kuşatmasına tepki olarak halkın giydiği siyah elbiseleri kaldırıp yeşil renkli elbiseler giyerek, halkın bu tepkisinin önüne geçmeye çalışmıştır.⁴¹ Bir anlamda o, İlhanlı idaresinin halk nezdinde meşruiyet kazanmasına yardımcı olmuştur. Bu sayede Şiiliğin, tüm din ve mezheplere aynı mesafede durmayı prensip eden Moğollar nezdinde, bir adım öne çıkmasına katkı sağlamıştır.

³⁸ Kuleynî, Ebû Cafer Muhammed b. Yaküb b. İshak, *el-Kâfi*, Tahran 1983, VIII, s. 412; Şeyh Saduk, *Men Lâ Yahduruhu'l-Fakih*, Necef 1958, III, s. 2; Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan b. Ali et-Tûsî, *Tehzibu'l-Ahkâm fi Şerhi'l-Mukni'a*, Necef 1958-62, VI, s. 219.

³⁹ Şeyh Müfid, Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed (413/1022), *el-Mükni'a fi'l-Usûl ve'l-Furû'*, Kum 1990, s. 130.

⁴⁰ İbnü't-Tıktakâ, *a.g.e.*, s. 17.

⁴¹ Bahrânî, Yusuf b. Ahmed, *Lü'lüetü'l-Bahreyn fi'l-İcâzât ve Terâcim-i Ricâl*, nşr. Muhammed Sadık Bahru'l-'Ulûm, Beyrut 1968, s. 237.

Şeyh Müfid'le Büveyhilerde başlayan siyasetle uzlaşma süreci İlhanlılar döneminde İbn Tavus (v.664/1266), Muhakkık Hillî (v.676/1277) ve Allâme Hillî (v.716/1316) gibi dönemin etkin Şii âlimlerince devam ettirilmiştir. Çünkü İlhanlılar döneminde yaşamış İbn Tâvûs, Muhakkık Hillî ve Allâme Hillî gibi önemli Şii âlimler, usûlî düşüncesiyle yetişmiş insanlardır. Usûlî âlimler, ictihad kavramına yeni anlamlar yükleyerek, İmamî fakihlerin etkinliğini artırmışlardır. Bu etkinliğin arkasında, siyasetle kurulan uzlaşma etkili olmuştur. Ahbârî ulemasının tüm yönetimleri câir/gayr-i meşru sayarak Mehdî/Onikinci İmamın dönüşünden başka bir siyaset dili oluşturmadığı düşünülürse, usûlîlerin siyasetle kurdukları bu ilişkinin ne anlama geldiği kolaylıkla anlaşılabilir.

İlhanlılar dönemi, Şii-Sünnî çatışmaları açısından Büveyhiler dönemi kadar önemlidir. Bu dönemde yöneticilerin dinî ve mezhebî konumları siyasî erkin tarafını ve devletin ideolojisini belirlemiştir. İlhanlı dinî hayatında Ahmet Teküder'e kadar Budizm ve Hristiyanlık etkiliyken, ondan sonra Gâzân Hân ve Ebû Said dönemlerinde Sünnîlik, Olcaytu döneminde ise Şiilik devletin ideolojisini belirlemiştir.

İlhanlı döneminde siyasî kuşatmalar, beraberinde hem siyasî mücadeleleri hem de mezhep çatışmalarını getirmiştir. Oysa İran'da Sünnî-Şii bölünmüşlüğü nedeniyle çatışma ortamı kaçınılmaz olmuştur. Çünkü İlhanlı yönetiminde her yeni örgütlenme veya yeni siyasî yapılanma, iktidar-reaya ilişkilerinin niteliğinin değişerek farklı bir biçim almasını doğurmuştur. Yeni siyasî irade toplumdaki mevcut hiyerarşinin alt üst olmasını, dinî grupların siyasî iradeye yönelik tavrındaki değişiklikleri, toplumsal ilişkilerin yeniden inşasına yol açan değişimleri beraberinde getirmiştir. Bu esnada çatışma eksenine konuşlanan mezhepler, iktidarı birbirleri aleyhine kışkırtmışlardır. Nitekim Rey'de mezhepler arası kışkırtmalar nedeniyle birçok insan hayatını kaybetmiştir.⁴²

Siyasî değişim, beraberinde çatışma kültürünü de getirmektedir. Gerek yönetimde gerekse dinî ve kültürel alanda İlhanlı dönemindeki çatışmaları siyasî değişim bağlamında düşünmek mümkün-

⁴² Bkz. Şüşteri, *a.g.e.*, I, s. 90-91; Beyani, *a.g.e.*, II, s. 612.

dür. Görülebildiği kadarıyla siyasî değişim, kendi paradigması çerçevesinde toplumsal bir değişimi her zaman arzulamıştır. Örneğin eski yönetimde revaçta olan Sünnilik, Olcaytu ile birlikte yerini resmî ideoloji olarak Şiiliğe bırakmış, Ebû Said'le birlikte tekrar Sünnilik devlet katına egemen olmuştur.

Şiiler İlhanlılardan yana tavır almışlardır. Onlar, Büveyhiler sonrası elde ettikleri konumdan da güç alarak, *öteki* olarak kabul ettikleri diğer mezheplere karşı mücadele etmeye başlamışlardır. Bağdat'ın düşüşünde Irak'ın kendi ana vatanları olduğunu ve savunulması gerektiğini dikkate almadan İlhanlılara destek vermişlerdir. Tüm Sünnî grupların sıkıntı çektiği bir ortamda Şiiler, bununla kalmayıp İlhanlı ordusunda yer bile almışlardır.⁴³ Çünkü Şiilere göre, altıncı yüzyılda *mehdi* zuhur edecek ve ordusu savaşçı Türklerden oluşacaktır.⁴⁴ Bu düşünce, yedinci asra kadar devam etmiştir. Bunun bazı siyasî sonuçları da olmuştur. Şiilerin İlhanlılara rehberlik etmeleri, her fırsatta halifenin ve ailesinin ortadan kaldırılmasını telkin etmeleri, Nasîruddin Tûsî ve Alkamî'nin İlhanlılara yakınlığına tanık olan diğer Şii bölgelerdeki yöneticilerin İlhanlı otoritesini kabul etmeleri, hep bu düşüncenin siyasî sonuçlarıdır.⁴⁵

Şiilerin, İlhanlılardan yana tavır alması konusunda, başka bir ifadeyle Sünnî-Şii bölünmesinin oluşmasında vezir Alkamî ve Nasîruddin Tûsî gibi önemli Şii büyüklerinin katkı sağladığı ve onların son Abbasî Halife Mu'tasım'a ihanet ettikleri, Sünnî kaynakların ortak ifadesiyle sunulmaktadır.⁴⁶

Alkamî'nin İlhanlılardan yana tavır alıp Sünnileri karşısına almasının gerekçesi olarak, Kerh mahallesinde çıkan Sünnî-Şii ça-

⁴³ İbn Tağriberdî, Cemâluddin Ebi'l Hasan Yusuf el-Atâbegi, *en-Nucûmü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır ts, VII, s. 49.

⁴⁴ Bausani, *a.g.m.*, s. 225; Refî', *a.g.e.*, III, s. 974; İbrahim, *a.g.e.*, s. 111.

⁴⁵ Refî, *a.g.e.*, III, s. 974.

⁴⁶ Aynî, Ebu Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b.Musa, *İkdü'l-Cümân fi Târih-i Ehli'z-Zamân*, nşr. Abdürrazık Tantavi Karmut, Kahire 1989, I, s. 175; İbnü'd-Devadâri, Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdillâh b. Aybek, *Kenzü'd-Dürer ve Câmî'ül-Ğurer*, nşr. Dorothea Krawulsky, Wiesbaden 1992, VIII, s. 29; Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târihü'l-Hulefâ*, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1989, s. 518.

tışması gösterilmiştir. Kaynakların belirttiğine göre, Bağdat'ın düşmesinden bir sene önce 655/1257'de Kerh mahallesinde Şia'nın Ehl-i Sünnete saldırdığı iddiasıyla Sünnîlerle Şiiler arasında bir çatışma çıkmıştır. Bu saldırıda İmam Musa Kazım'ın kabri tahrip edilmiştir. Alkamî'nin ve yakınlarının evi de dâhil olmak üzere birçok ev yağmalanmıştır. Bu saldırıya, başta Halife Musta'sım'ın oğlu Ebû Bekir olmak üzere bazı devlet ileri gelenleri ve polisin de katılmış olması, olayda devletin parmağı olduğu izlenimini doğurmuştur.⁴⁷

Çatışmanın en önemli sonucu, Alkamî'nin ve ona bağlı olarak da Şiilerin, İlhanlılara meyletmesine neden olmasıdır. Bu saldırıda Alkamî, adeta Şiilerin temsilcisi olarak görülmüştür. Bunun karşısında, görünürde Sünnîlerin temsilcisi Aybeg ise de arka planda Halifenin büyük oğlu Ebû Bekir'in olduğu düşünülmektedir. Bu iki isim, mezheplerini de arkalarına alarak, birbirlerine karşı kin beslemişlerdir. Nitekim kaynaklarda Aybeg'in Halife Musta'sım'ı hal ederek yerine büyük oğlunu getirmek istediğine dair kayıtlar vardır.⁴⁸ Bu iddia Halife Musta'sım'a ulaştığında Aybeg bu suçlamaları kabul etmemiştir. Aybeg, bu düşüncenin, devâddâr-ı kebîr Feleküddin Muhammed b. Alâuddîn et-Tabersî ile Alkamî'ye ait olduğunu ileri sürmüştür; ikisinden gelebilecek tehlikelerden korunmak için ordu hazırlatmıştır. Alkamî de aynı şeyi yaparak ordu hazırlatmıştır. Aybeg, Sünnî hocaların şefaatiyle aklanmıştır.⁴⁹

Alkamî-Aybeg taraftarları arasında birçok insanın ölümüne neden olan çatışmalar yaşanmıştır. İnsanlar, işin içerisinde devlet temsilcilerinin de olduğu bu çatışmaların büyümesinden korkmuşlardır. Halife Musta'sım'ın müdahalesiyle Aybeg ile Alkamî arasında, dolayısıyla da Sünnîlerle Şiiler arasında çatışma hali görünürde yatışsa da el altından devam etmiştir. Çünkü bu çatışmadan sonra Alkamî ile Aybeg sık sık karşı karşıya gelmişlerdir. Alkamî'nin cuma cemaatini dağıtmaya yönelik çalışması ve Şii medrese kurma çaba-

⁴⁷ Bkz. İbn Kesir, *a.g.e.*, XIII, s. 196, 201; Zehebî, *Siyer*, XXIII, s. 180.

⁴⁸ İbnül-Fuvatî, *a.g.e.*, s. 214.

⁴⁹ İbnül-Fuvatî, *a.g.e.*, s. 215; Reşidüddin, *Câmi'ü't-Tevârih*, nşr. Behmen Kerimî, Tahran 1943, II, s. 698.

ları da Sünnîlerle Şii'leri karşı karşıya getirmiştir. Alkamî'nin her iki çabası da o dönem için sonuçsuz kalmıştır.⁵⁰ Alkamî'nin cuma namazına karşı tavır alışının arkasında mezhep kaygılarının olduğu görülmektedir. Alkamî cuma cemaatini dağıtmak için gayret sarf etmiştir. Çünkü cuma günü Bağdat adeta Sünnî bir havaya bürünmektedir. Görüldüğü gibi Şii Alkamî, cuma günleri Bağdat'ın Sünnî havaya bürünmesine katlanamamıştır.

İlhanlı dönemi Şii-Sünnî çatışmalarının merkezinde yer alan Alkamî'nin, İlhanlılardan yana tavır alması, Sünnî kaynaklarca onun 'Alevî' bir hilafet kurma çabalarının sonucu olarak değerlendirilmiştir. Onlara göre Alkamî bu amacına ulaşmak için İlhanlılara her türlü desteği vermiştir Bununla birlikte Alkamî'nin çabaları İlhanlılar tarafından olumlu karşılık bulmamıştır. İbnü'l-İmâd'a göre Hülâgû, siyasi geleceği açısından tehlikeli bulduğu için Alevî bir hilafetin kurulması isteğini reddetmiştir.⁵¹ Aynî'ye göre ise Hülâgû, Alkamî'nin bu düşüncesini çirkin bulduğunu ifade etmiştir. Bağdat'ta yaptığı bazı uygulamaları bahane ederek onu öldürtmüştür.⁵² Şii kaynaklar, bu dönemde Şii'lerin bir imam adayı olmadığını gerekçe göstererek Alkamî'nin Alevî bir hilafet isteğinin konjonktür açısından mümkün olmadığını ifade etmiş ve işgal karşısında onun duruşunu savunmamışlardır.⁵³

İlhanlı dönemi Şii-Sünnî çatışmasında bazı bölgelerin dikkati çektiği görülmektedir. Çatışmalarda Bağdat ve mahalleleri merkezi konumdadır. Aslında buralarda Büveyhîler döneminde de çeşitli çatışmalar yaşanmıştır. Bağdat'ta Sünnîlerle Şii'ler karışık biçimde yerleşmişlerdir. Nüfusunu Şii'lerin oluşturduğu mahalleler olduğu gibi Sünnîlerle birlikte yaşayan mahalleler de bulunmaktadır. Sünnî mahalleler arasında; *Ebû Hanîfe*, *Bâbulezec*, *Sûku's-Sultâniye*, *Vâkıa*, *Bâbulbasra*, *Rusâfe*, *Kutafta* sayılabilir. Şii olan

⁵⁰ Zehebî, *Siyer*, XXIII, s. 183.

⁵¹ İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, III, s. 272.

⁵² Aynî, *a.g.e.*, s. 203.

⁵³ Tahrânî, *Tabakât*, s. 151-152

mahalleler arasında; *Kerh, Me'muniyye, Muhtara, Kureyye, Caferiyye, Hudayriyyin ve Musa Kazım* sayılabilir.⁵⁴

629/1231'de Bağdat'ın mahallerinden Sünnî Bâbülezece halkı ile Şiî Mühtara halkı arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. 640/1242 yılında, Bağdat'ta Me'muniyye halkı ile Sünnî Bâbülezece halkı arasında da çatışmalar çıkmıştır. Sebebi; Halife Nasır döneminde olduğu gibi, safari düzenlemek isteyen Me'mune halkının, gerekli izni aldıktan sonra sokaklardan geçerken taşkınlık yapmamasıdır. Bâbülezece mahallesine geldiklerinde onlara müsaade edilmiş, iki grup arasında çıkan çatışmalarda birçok insan hayatını kaybetmiştir. Me'muniyye kadınları esir alınmış, emniyet güçleri çatışmayı bastırmada yetersiz kalmıştır. Hemen bu çatışmanın akabinde Şiî Muhtara Mahallesi ile Sünnî Sultan mahalleleri arasında da çatışma çıkmış, birçok insan hayatını kaybetmiştir. Bu olayların neden olduğu bir başka çatışma da, Nizamiyye medresesinin karşısında, Bağdat'ın batı yakasında bulunan Şiî Kureyye ile Sünnî Kuttafta mahalleleri arasında çıkmıştır.⁵⁵

653/1255'te Kerh Mahallesi ile Bâbulbasra arasında, birçok insanın ölmesine neden olan çatışmalar çıkmıştır. Bu çatışmayı yatıştırmak için ordu gönderilmiştir. Her iki mahallenin ileri gelenleri, ortak hareket ederek fitneyi yatıştırmaya çalışmışlardır.⁵⁶

653/1255'te oldukça ilginç bir çatışma söz konusu olmuştur. İbnü'l-Fuvatî ısrarla Bağdat'ın iki Sünnî Mahallesi Rusâfe ile Ebû Hanife Mahallesi sakinleri arasında çatışmaların çıktığını, Ebû Hanife mahallesinin, Şiî Hudayriyyin mahallesiyle ortak hareket ettiğini ifade etmektedir. Çatışmada Ebû Hanife ve Hudayriyyin Mahallesi sakinleri Rusâfelileri muhasara altına alarak, onların temel ihtiyaçların karşılanmasına dahi müsaade etmemişlerdir. Daha sonra Bağdat şahnesi, Rusâfe halkı üzerindeki bu baskıyı kaldırmayı başarmıştır. Sonra onlar tekrar aralarında çatışmış, yine Rusâfeliler yenilmiştir. Rusâfe halkının yenilgisine tanık olan Sünnî Bâbulbasra mahalle sakinleri Rusâfe mahallesine, Şiî Kerh halkı ise Huday-

⁵⁴İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, s. 216-220.

⁵⁵İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, s. 138-139.

⁵⁶İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, s. 213.

riyyin mahallesine yardıma koşmuştur. Ancak şahnenin ve mahal-
lelerin ileri gelenleri araya girmesiyle sükûnet sağlanmıştır.⁵⁷

Bu çatışmaya bakınca, Hanbelilere karşı Hanefi-Şii ittifakı gö-
rülmemektedir. Hanefiler burada kendilerini Hanbelilerden ziyade
Şii'lere yakın bulmuşlardır. Bunun çeşitli nedenleri olabilir. Anlık
tepki olabileceği gibi daha genel çerçevede içerisinde de değerlendirile-
bilir. O gün için Hanefiliğin daha çok gayri Arap unsurları temsil
ettiği göz önüne alındığında mevali unsurların Araplara olan baş-
kaldırısı şeklinde de değerlendirilebilir.

653/1255'te Sünnî Müstasîmiye Mahallesi ile Şii Caferiyye ma-
halleri arasında da çatışmalar çıkmıştır. 654/1256'da Zilhicce
ayında, sonuçları açısından oldukça önemli olan bir mezhep çatış-
ması daha yaşanmıştır. Buna göre Şii Kerh mahallesinden birisi
Sünnî Kutaf'ta mahallesinden birini öldürmüştür. Ailesi, cesedi
halifenin kapısına götürüp bırakmıştır. Saray hizmetçileri, olayı
abartarak durumu Halife Mu'tasım'a aktarmışlardır. Bunun üzerine
Halife, atının ve ordusunun hazırlanması emrini vermiş, halk da
onların peşine düşerek Kerh'i istila etmişlerdir. Burada tam bir sa-
vaş hali yaşanmıştır. Durumun kontrolden çıktığını gören Halife,
çatışmanın durdurulmasını emretmiştir. Bu esnada halktan evine
girenler kurtulmuş, çatışma meydanını terk etmede yavaş davra-
nanlar öldürülmüştür. Halife ordunun önüne geçerek, saldırı esna-
sında, kadınlar ve esirler de dâhil olmak üzere ele geçirilen her şe-
yin sahiplerine iade edilmesini emretmiştir. Daha sonra bu çatış-
manın çıkmasına sebep olan Şii asılarak öldürülmüştür. Dönemin
kaynakları dikkate alınır, Sünnî-Şii çatışmasında, Halifenin ta-
raf; bu çatışmanın da devlet politikası olarak yapıldığı sonucuna
ulaşmak mümkündür.⁵⁸

Gâzân Hân döneminde Şii'lere duyulan öfke, Sünnîleri zaman
zaman toplumsal linç uygulamasına sevk etmiştir. 702/1302-1303
yılında cuma günü Bağdat Camii'nde bir Şii, "Sünnî imamın arka-
sında kıldığım namaz makbul değildir" diyerek öğle namazını kaza
ettiği için öldürülüp yakılmıştır. Bu durum başta Şii'ler arasında

⁵⁷ İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, s. 216-217, 220.

⁵⁸ İbnü'l-Fuvatî, *a.g.e.*, s. 225-226.

olmak üzere toplumda infiale neden olmuştur. Haber kendisine ulaştığında Gâzân Hân: “Müslümanların imamı: her kim daha çok namaz kılsa sevabı daha çok olur demiyorlar mıydı? Öyleyse namazını çoğalttı diye bir kimseyi nasıl öldürürler? Hele Peygamber (s.a.v) neslinden ve evladından birini...” diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir.⁵⁹

Bu durum Gâzân Hân’ın Müslüman algısını sarsmıştır. Çünkü o daha önceleri Cengiz Han’ın Müslümanlara yönelik yorumunu kabul etmezken, yaşanan bu durumun, Cengiz’in yorumunu haklı çıkardığını ifade ederek şöyle demiştir: “Ben onun sözünü reddediyordum. Ama şimdi bildim ki Cengiz Han’ın görüşü doğru ve sözü haktır. Hiçbir ümmetin ve milletin ashâbı, hiçbir mezhep ve fırkanın erbabı, kendi peygamberlerinin soyunu, namazı ve ibadeti artırdı diye katletmeyi reva görmez. Küstahlık ve yüzüzlük yapmaz. İtaati ve ibadeti yüzünden bir insanı nasıl yakarlar?” Sünnilerin bu tavrı, dönemin sultanı Gazan Han’ı etkilemiştir. Bunun ekonomik, dinî ve toplumsal bazı sonuçları olmuştur. Ekonomik alanda Sivas ve Kûfe gibi büyük şehirlerin ve birçok vakfın gelirlerinin Şiilere tahsis edilmesine neden olmuştur.⁶⁰

Dinî alanda ise iki sonuç doğurmuştur. Biri, Sünnî uygulama olarak kabul edilen hutbelerde halifelerin isimlerinin okunması konusu tartışmaya açılmıştır. Diğeri ise, İlhanlılar nezdinde Şiilerle Ehl-i Beyt arasında doğrudan ilişki kurulmasına yol açmıştır. Her Şii, Ehl-i Beyt olarak değerlendirilmiştir.⁶¹ Bunu, namazını kaza ettiği için öldürülen Şii konusunda Gâzân Hân’ın ifadesinden çıkarmak mümkündür. Çünkü o öldürülen Şii’yi ‘evladı Resül’ olarak nitelendirmiştir. Bu durum uzun süredir Sünnîler tarafından mağdur edildiklerini ileri süren Şiilerin yönetim nezdinde sözlerinin karşılık bulması anlamına gelir. Toplumsal alanda ise, Sünnîlerde terdirginliğe yol açmıştır. Gâzân Hân’ın bu konuda kararlı olması, onları çözüm arayışına itmiştir. Sünnîlerin yönetime açılan kapısı olan Şafii Reşidüddîn, Şiilerin itirazını yumuşak bir üslupla eleştirmiş ve

⁵⁹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 91.

⁶⁰ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 91.

⁶¹ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 94.

Gâzân Hân'a toplumdaki mezheplerin ağırlığını hatırlatmıştır. Reşidüddin'e göre, Müslümanların çoğunluğunu Sünnî mezhebi oluşturmaktadır. Hutbedeki uygulama, yedi yüz küsur yıldır kuşaktan kuşağa aktarılarak bugüne gelmiştir. Birdenbire Sünnîlerin bu uygulamalardan vazgeçmelerini istemek doğru değildir. Bu kararda ısrar edilmesi, Sünnî halkın otoriteye küstürülmesine neden olacaktır. İlhanlı yöneticileri, Sünnî halk nezdinde değer kaybedecek, özellikle Sünnîlerde pasif direnişler başlayacaktır. Daha da önemlisi toplum Sünnî-Şii ekseninde çatışmaya sürüklenecektir.⁶²

Şiiler lehinde bir iradenin olması Sünnîlerin tepkisini çekmiştir. Sünnîler, Şiilerin Ehl-i Beyt vurgusuyla iktidarı yanlarına almalarını eleştirmişlerdir. Durumu fark eden Gâzân Hân, Şiiler lehinde yaptığı faaliyetlerin, diğer sahabeyi, dolayısıyla da Sünnîleri yok sayma anlamına gelmediğini ifade etmiştir. Şiiler lehindeki faaliyetlerinin, gördüğü bir rüyayla Hz. Peygamber'in oluşturduğu "kardeşlik" çerçevesinde değerlendirilmesini istemiştir.⁶³

İlhanlılar döneminde Şii-Sünnî çatışmasında önde gelen Şii ulemanın da katkısı olmuştur. Örneğin Olcaytu dönemi nakibi Seyyid Taceddin Âvecî bu görevinin yanı sıra, ülkede Şiiliği resmî mezhep yapmaya çalışmıştır.⁶⁴ Şiiliğin yayılması için diğer mezhep mensuplarına baskı yapılması konusunda teşebbüste bulunmuştur. Olcaytu'nun üzerindeki etkisi neticesinde, onun Şiiliği kabulünden bir yıl sonra vezir olan Sa'duddin Sâvecî, Şiilerin saraydaki konumlarını sağlamlaştırmıştır. Bu yeni güçlü konumlarından destek alan Şiiler, diğer fırkalara karşı yıpratıcı çalışmalara başlamışlardır. Bu çabaları, hem İlhanlı yöneticilerinin hem de Sünnîlerin öfkesinin çekmiştir. Bununla da yetinmeyip Yahudilere ait kutsal yerleri camiye çe-

⁶² Kâşânî, *a.g.e.*, s. 95.

⁶³ Reşidüddin, *Târih-i Gâzân Hân*, s. 227.

⁶⁴ Hafız Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih (Zeyl-ü Cümü't-Tevârih-i Reşidî)*, nşr. Hanbâbâ Beyânî, Tahran 1937, s. 46; Hamdullah Müstevfî, Ebû Bekir b. Ahmed b. Nâsır, *Târih-i Güzide*, nşr. Edward Brown, London 1910, s. 597.

virmesi ve oralarda vaazlar vermesi Âvecî'nini ölümüne neden olmuştur.⁶⁵

Âvecî, nakib olarak göreve başladığında ilk iş olarak Zülküf (a.s)'ün meşhedine, Yahudilere rağmen mihrap, minber ve minare yaptırmıştır.⁶⁶ Onun buradaki tasarrufları Yahudilerin tepkisini çekmiştir. Kâşânî'ye göre Yahudilikten dönme Şafîi vezir Reşidüddin de AVECİ'nin bu uygulamasından rahatsız olmuş, ondan intikam almak için çalışmıştır. Bunun için o, Yahudileri AVECİ ve Şiiler aleyhine kışkırtmıştır.⁶⁷ Reşidüddin'in yardımıyla Olcaytu'ya çıkan Yahudiler, AVECİ'nin bu yaptıklarının suç olduğunu ve öldürülmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Olcaytu'nun "Ali evladı katili" olarak suçlanmaktan çekinmesi üzerine bu grup, AVECİ'nin gerçekten "Alevi" olmadığı konusunda uydurma bir belgeyi Olcaytu'ya sunar. Bunun üzerine Olcaytu, 711/1312'de Âvecî ve oğullarının öldürülmelerini emreder. Bağdat'taki Hanbeliler bu ölümleri sevinçle karşılamışlar, Âvecî ve oğullarının cesetleri üzerine atlarını sürmüşlerdir. Bu haber Olcaytu'ya ulaştığında son derece öfkelenerek, grubuna sahip çıkamayan Hanbelî kadısının çarımha gerilmesini emretmiş, ancak hocaların şefaatiyle canı bağışlanmıştır. Bununla birlikte ceza olarak çıplak bir şekilde kör bir eşeğe bindirilecek, Bağdat'ın cadde ve sokaklarında başına vurularak dolaştırılacaktır. Bununla da yetinmeyen Olcaytu, Hanbelîlerin kadılığını kaldırarak, onların hukuki konularda Şafîi mezhebini taklit etmelerini emretmiştir.⁶⁸ Hanbelîlerin kâdı'l-kudatlığının kaldırılması, Şafîi ve Hanbelîler arasındaki tartışmaları körüklemiştir. Onlar, bu durumdan Reşidüddin'i sorumlu tutmuşlardır.⁶⁹

İlhanlı döneminde bürokratlar arasında çıkan çatışmalar da, toplumda Şii-Sünnî çatışmasının derinleşmesine neden olmuştur. Örneğin Reşidüddin'le sekiz sene vezareti paylaşan diğer vezir

⁶⁵ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 166; Hamdullah Müstevfî, *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Tahran 1917.s. 33-34.

⁶⁶ Beyânî, *a.g.e.*, II, s. 418.

⁶⁷ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 132.

⁶⁸ Kâşânî, *a.g.e.*, s. 132- 133.

⁶⁹ Beyânî, *a.g.e.*, II, s. 607.

Sa'duddîn Sâvecî,⁷⁰ Reşidüddîn'in siyasetteki ağırlığını kırmak için Şiilere yakınlaşarak mevzi kazanmaya çalışmış, bunu belli oranda da başarmıştır. Şiilerin desteğini arkasına alan Sâvecî, vezareti tek başına deruhte etmesi gerektiğini düşünerek, Reşidüddîn'den kurtulmanın yollarını aramaya başlamıştır.⁷¹ Bu amaçla o, Reşidüddîn'i hırsızlıkla suçlamıştır. Bu suçlamasını belgelendiremeyince 711/1312'de Olcaytu'nun emriyle öldürülmüştür.⁷² Burada Sa'duddîn Sâvecî Şiilerin; Reşidüddîn de Sünnîlerin temsilcisi olarak karşı karşıya gelmiştir.

İlhanlı döneminde Sünnî-Şii çatışmasını besleyen nedenler arasında sosyal, siyasal ve psikolojik etkenler kadar, dönemin saygın kişileri ve hocalarının da var olduğu söylenebilir. Kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla, hem Sünnîler hem de Şiiler, mezhep üzerinden siyaset yaparak bu çatışmaları körüklemişlerdir. Rivayete göre bir Sünnî Arab, bir Şii'yi öküze bindirerek şehrin etrafında dolaştırmak suretiyle ta'zir cezası uygulamaktaymış. Olayı gören bir başka Şii: "Bu adam ne günah işledi?" diye sormuş. Arap: " O, Ebû Bekir ve Ömer'e sövdü" demiş. Sünnî'nin yaptığına kızan Şii, öküzün üzerindeki Şii'ye: "Ey adamcağız! Osman'ı unutma (ona da söv)" diye bağırıştır.⁷³ Yine bir başka rivayete göre, Kum kentinde bir grup Şii, 'Imrân (عمران) adlı birini, adı Ömer diye dövüyorlarmış. Adamın biri; "Yahu bu Ömer değil neden dövüyorsunuz" diye kendilerine çıkmış. Dövenler demişler ki, "Bu hem Ömer'dir, hem de Osman'ın "elif" ve "nün"una sahiptir."⁷⁴

⁷⁰ Spuler, *İran Moğolları*, s. 111, 120.

⁷¹ Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b Muhammed, *Mecm'u'l-Ensâb fi't-Tevârîh*, tahk. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1956, s. 270-271; Spuler, *İran Moğolları*, s. 125.

⁷² Hafız Ebrû, *a.g.e.*, s. 49; Spuler, *İran Moğolları*, s. 125.

⁷³ Hasan Çiftçi, *'Ubeydullah Zâkânî: Toplumsal Görüşleri Ahlak ve Felsefesi*, Erzurum 1996, s.130.

⁷⁴ Çiftçi, *ag.e.*, s.130.

Sonuç

Moğolların XIII. yüzyılın başlarından itibaren İslam topraklarına girmesi ve buralarda kısa sürede başarılar elde etmesi, dünya tarihinde önemli değişimlere sebep olmuştur. Bir Moğol devleti olan İlhanlı devleti, Hilafet merkezi Bağdat'ta konumlanmıştır. Bu dönemde İslam mezhepleri arasındaki ilişkiler, bir açıdan Büveyhiler dönemindeki tartışmaların devamı görüntüsü verirken diğer yandan kendinden sonraki süreçlerde mezhepler arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Bağdat ve civarında Şiiliğin ilk defa devletin resmi mezhebi haline gelmesi, kurumsal düzeyde Sünniliğin bir süreliğine de olsa sindirilmesine neden olurken, Şiiliğin revaç bulmasına imkân sağlamıştır. Kurumsal siyasetini tüm dinler karşısında İslam lehinde geliştiren, ancak İslam içerisindeki mezhepler arasında tercihte bulunmayan Gazan Han döneminde mezhepler arasındaki ilişkiler, onun güçlü iradesi sayesinde çatışmaya dönüşmemiştir. Ancak Müslüman olduktan sonra sıklıkla mezhep değiştiren Olcaytu Sultan döneminde mezheplerarası çatışmalar sadece siyasi ve itikadi mezhepler arasında değil, aynı zamanda ameli/fikhî mezhepler arasında da yaşanmıştır. Hatta bu değişikliğin temel etkileyeni, mezhepler arasındaki mücadelelerdir. Ebu Said Bahadır Han döneminde ise Sünnilik tekrar eski konumuna kavuşmuştur. Ancak İlhanlıların yıkılmasıyla birlikte bu devletin bakiyeleri üzerine kurulan çeşitli devletlerin karakterinin Şiilik olması, Şiiliğin resmi ideolojiyle ilişkilendirilmesinde temel referans noktası olarak gösterilen Safevilerden öncesine bakılmasını gerekli kılar. Bu bağlamda Şiiliğin bu toplumlarda tutunmasında, aslında Sünni birer tarikat olan Kübrevilik ile Erdebil tekkesinde gerçekleşen dönüşümlerin dikkatle incelenmesi gerekir.

Bu dönemde İslam mezhepleri arası ilişkilerinin seyrinde etkili olan unsurların başında siyasi ve dini beklentilerin etkili olduğu söylenebilir. Bu dönemde Şiiler, Büveyhiler döneminden daha etkilidirler. Şiilik, devletin hâkim ideolojisi olmuştur. Dini bağlamda ise Şiiliğin Moğollar tarafından kaldırılan Sünni hilafetin kaldırılışına direnmeleri kendi siyaset paradigmaları bağlamında bir çelişkidir. Zira Şiilik, imamın bizzat deruhte etmediği her yönetimi, *cair*, *gasıp* ve *gayri meşru* sayar. Bu nedenle Sünni hilafetin ortadan kaldırılması Şiiler için bir sorun değildir. Aksine beklenen sürecinin hız-

lanması adına atılmış önemli bir adımdır. Kaldı ki Şiiler, Moğolların yanında yer alışlarını çeşitli dini referanslara dayandırmışlardır. Şii Sünni ilişkilerinde Moğollardan yana tavır alan Şii vezir Müeyyedüddin İbnü'l-Alkamî ve Hülagü'nün danışmanı Şii âlim Nasirüddin Tûsî'nin Şiiler lehinde yaptığı tasarrufları da belirleyici olmuştur. Şiiler, Sünni toplumun gözünde olağan şüphelidirler. Bu nedenle toplumda en ufak bir mesele iki mezhep arasında kolaylıkla çatışmaya dönüşmüştür. Sünni toplumun Şiiler aleyhine kışkırtılmasında ise Devâtdâr-ı Sağır Mücâhidüddin Aybeg el-Müstansırî ile halife Mustas'ım'ın büyük oğlu Ebu Bekir'in önemli katkıları olmuştur.

İlhanlı döneminde mezhepler arası ilişkilerde veya çatışmalarda olayların ve tarafların yapısına bağlı olarak farklı görüntülerin olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde özellikle Bağdat ve civarında "Sünni" toplumun Hanbelilerden oluştuğu ve mezhepler arası çatışmaların da büyük oranda Hanbeliler ve Şiiler arasında yaşandığı görülmektedir. Öte yandan mezhepler arası mücadelelerde Hanbelilere karşı yer yer Hanefi-Şii birlikteliği de görülebilmektedir. Zaman zaman ameli/fikhi mezhepler arasında da farklı sebeplere dayanan birçok çatışma gözlemlenmiştir.

Kaynakça

- Aştîyânî, Abbas İkbâl, *Târih-i Mufasssal-i İrân: ez Sadr-ı İslâm tâ İnkîraz-ı Kâçariyye*, Kütübhâne-i Hayyâm, Tehran, ts.
- Aynî, Ebu Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa, *İkdü'l-Cümân fî Târih-i Ehli'z-Zamân*, nşr. Abdürrazık Tantavi Kar-mut, Kahire 1989.
- Bahrânî, Yusuf b. Ahmed, *Lü'lüetü'l-Bahreyn fi'l-İcâzât ve Terâcim-i Ricâl*, nşr. Muhammed Sadık Bahru'l-'Ulûm, Dâru'l-Azvâ, Beyrut 1968.
- Bausani, A., "İlhanlı Hakimiyeti Zamanında İrân'da Din", trc. Mustafa Uyar, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (sayı 32'den ayrı basım 2002), ss. 223-231.
- Beyânî, Şirin, *Din u Devlet Der İrân 'Ahd-i Moğol*, Tahran 1367-1375.
- Ca'feriyan, Resul, *eş-Şîa fî İrân: Dirâsatun Târihiyye Mine'l-Bidâye Hatte'l-Karnî't-Tâsi'el-Hicrî*, Arapçaya çev. Ali Haşim el-Esedî, Meşhed 1420.

- Cüveynî, Alâeddin Ata Melik, *Târih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Cüzcânî, Ebû Amr Minhâceddin Osman b. Sirâceddin Muhammed, *Tabâkat-ı Nâsirî*, nşr. Abdulhay Habibi, Kabil 1964.
- Çiftçi, Hasan, *'Ubeydullah Zâkânî: Toplumsal Görüşleri Ahlak ve Felsefesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Erzurum 1996.
- Eboo Jamal, Nadia, *Surviving the Mongols*, London 2002
- Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Kahire 1912.
- Emin, Hasan, *Müstedrikâtu A'yânî's-Şî'a*, Dâru't-Teâruf, Beyrut 1372.
- Emin, Muhsin, *A'yânü's-Şî'a*, nşr. Hasan el-Emin, Dârü't-Ta'aruf, Beyrut 1983.
- Hafız Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih (Zeyl-ü Cümü't-Tevârih-i Reşidî)*, nşr. Hanbâbâ Beyânî, Şirketi Tezâmün-i İlmî, Tahran 1937.
- Hamdullah Müstevfî, Ebû Bekir b. Ahmed b. Nâsır, *Târih-i Güzide*, nşr. Edward Brown, London 1910.
- , *Nüzhetü'l-Kulûb*, nşr. Muhammed Debir Siyâkî, Kütüphane-i Tühûrî, Tahran 1917.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetü'l- Me'arif, Beyrut 1981.
- İbn Tağriberdî, Cemâluddin Ebi'l Hasan Yusuf el-Atâbegi, *en-Nucûmü'z- Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır ts.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z- Zeheb fi Ahbâri men Zeheb I-IV*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, tahk. M. Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1992.
- İbnü'l-Fuvatî, Ebü'l-Fazl Kemâleddin Abdürrezzak b. Ahmed b. Muhammed Şeybânî, *el-Havâdisü'l-Câmi'a ve't-Tecâribü'n-Nâfi'a fi'l-Mieti's-Sâbi'a*, tahk. Mehdi en-Necm, Beyrut 2003.
- İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahri fi Adâbi's-Sultaniye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut 1966.
- İbrahim, Fuad, *el-Fakiyye ve'd-Devle: Tadavvuru'l-Fikhi's-Siyâsiyyi eş-Şi'yyi*, Beyrut 1998.
- Kâşânî, Abdullah b. Ali b. Muhammed, *Tarih-i Olcaytu, Tarih-i Olcaytu*, çev. Derya Örs,

- Kuleynî, Ebu Cafer Muhammed b. Yakub b. İshak, *el- Kâfi I-VIII*, nşr. A.Ekber el- Gaffârî, Tahran 1983.
- Kütübî, Muhammed b. Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât I-IV*, thak. İhsan Abbas, Dâru's-Sadır, Beyrut 1973.
- Mirhond, Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Havendşah b. Kemaleddin, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, Tahran 1338/1901.
- Müfid, Şeyh Ebû Abdullah İbnü'l-Muallim Muhammed b. Muhammed, *el-Mükni'a, fi'l-Usûl ve'l-Furû'*, Kum 1990.
- Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi: 889-1269", çev. Hrant D. Andreasyon, *Tarih Semineri Dergisi*, İstanbul, c.1, sayı 1/2 (1937), ss. 153-244.
- Reşidüddin, Fazl b. Ebi'l-Hayr Fazlullah-i Hemedânî, *Câmi'ü't-Tevarîh I-II*, nşr. Behmen Kerîmî, İntişarat-ı İkbâl, Tahran 1362/1943.
- , *Tarih-i Gâzân Hân*, Arapçaya çev. Fuat Abdulm'ûti es-Sayyâd, Kahire, Dâru's- Sikâfe li'n- Neşr, Kahire 2000.
- Spuler, Bertold, İran Moğolları: *Siyaset İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, TTK, Ankara 1987.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Târihü'l-Hulefâ*, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetü'l- 'Asriyye, Beyrut 1989.
- Şuşterî, Kadı Nurullah, *Mecâlisü'l-Mü'minîn*, Tahran 1945.
- Tamir, Arif, *Târihü'l-İsmâiliyye*, London 1991.
- Yâkût, Şihabuddin Ebu Abdillâh Yakut b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, Beyrut 1957.
- Yünîni, Ebü'l-Feth Kutbüddin Musa b. Muhammed b. Abdullâh, *Zeylu Mirâti'z-Zemân I-II*, Haydarâbâd 1954.
- Yuvalı, Abdulkadir, *İlhanlı Devletinin Kuruluşu: Hülegü Han ve Zamani*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1973.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, , thak. Şuayb el-Arnaud, Beyrut 1996.